

Guba Ágoston a (most éppen) ELTE HTK Moravcsik Gyula Intézetének tudományos segédmunkatársa és az MCA Collegium Professorum Hungarorum kutatója. Kutatási területe az antik filozófia és recepciója.

E-mail: guba.agoston@abtk.hu

ORCID: 0009-0001-4810-2888

Absztrakt: Plótinos lélekfilozófiája szerint minden lélek gondoskodik a hozzá tartozó testről. Míg az isteni lelkek (Világlélek, égitestek) ezt erőfeszítés és a kontempláció megszakítása nélkül teszik, az emberi lelkek tökéletlenebb teste folyamatos érzékelést és figyelmet követel. Ebben a rendszerben a Föld lelke dilemmát jelent: Plótinos az isteni lelkek közé sorolja, ám szövegeiben érzékelést is tulajdonít neki. A korábbi értelmezések kritikai vizsgálata után amellet érvelek, hogy a plótinosi Föld lelke valóban érzékel, de ez két ponton is eltér az emberi érzékeléstől: egyrészt gondoskodása kétirányú (kiterjed minden földi élőlényre is), másrészt érzékelése nincs „összekeveredve” a testtel, így érzelmi bevonódás nélkül látja el feladatát. Fő konklúzióm szerint a Föld lelke egyfajta köztes isteni lélek, amely a magasabb rendű isteni lelkek és az emberi lelkek között helyezkedik el.

Kulcsszavak: Plótinos, lélekfilozófia, Föld, isteni lelkek, érzékelés

DOI: <https://doi.org/10.63872/LJRR4802>

A Föld érzékelése Plótinosnál

Guba Ágoston

Jelen tanulmányomban nem vállalkozom többre, mint két fejezet értelmezésére az *Enneasokból*, amelyek a három részre tagolt *A lélekkel kapcsolatos nehézségek I–III* (IV.3–5 [27–29]) címmel el látott értekezésben találhatók és a Föld lelkével, mindenekelőtt annak érzékelésével foglalkoznak. Rövidségük és a téma ezoterikus jellege miatt elsőre ugyan érdektelennek tűnhetnek ezek a passzusok, azonban a plótinosi lélekfilozófia egésze felől olvasva őket rendkívül komoly értelmezői kihívást jelentenek. Ahhoz viszont, hogy egyáltalán láthassuk, hogy miben áll ez a kihívás, először tekintsük át csak nagy vonalaiban a plótinosi lélekfilozófia néhány alapvető és számunkra releváns pontját, ezt követően pedig azt, hogy mit is olvashatunk az említett fejezetekben. Ennél a rövid bemutatásnál nincs lehetőségem érinteni az összes részletet és vitás pontot, emiatt fontos megjegyezni már az elején, hogy általában a kutatásban konszenzuális álláspontokat adok elő, egyes pontokon viszont a saját értelmezésemet – ahol úgy érzem, hogy ez utóbbi lényeges, külön ki fogom emelni.

Ha kiindulásképpen a test és a lélek viszonyát nézzük meg Plótinosnál – anélkül, hogy metafizikája egészét bevonnánk a vizsgálódásba –, egy dualista pozícióval találkozunk.¹ A test és a lélek kapcsolatát azonban nem szabad ebben az esetben kizárólag a saját filozófiai elvárashorizontunknak megfelelően szemlélni: Plótinosnál ez téma nem merül ki az általunk is ismert test-lélek viszony klasszikus kérdéseiben, mint amilyen az interakció vagy a két dolog ontológiai viszonya (jöllehet ez utóbbi kettő is tematizálódik nála). A test-lélek kapcsolatnak az *Enneasok*ban ugyanis van egy további metafizikai oldala, mégpedig az, hogy a lélek gondot visel a testre. Plótinos ennél az elképzelésénél Platónra épít, de explicit is megtámogatja Platón tekintélyével, amikor többször idézi azt a *Phaidros*ban található rövid kijelentést, hogy „minden lélek a gondját viseli minden lélek nélkül valónak”.² Ez a gondolat átszövi az egész plótinosi lélekfilozófiát és számos lelki tevékenység leírásánál játszik kardinális szerepet.³ Bár ez a gondviselő tevékenység minden individuális lélek sajátja, amennyiben mindegyik a hozzá tartozó testről gondoskodik, mégsem képes mindegyik ugyanúgy végrehajtani. Míg az isteni lelkek – a Világlélek és az égitestek lelkei – bármilyen nehézség nélkül tudnak gondoskodni a testükről, addig az emberi lelkek erre nem képesek. Ami voltaképpen a lélek gondoskodása számára a gondot okozza, az nem más, mint maga a test. A Világlélekhez tartozó testi kozmosz egy zárt egész, amelyet semmilyen belső vagy külső veszély nem fenyeget pusztulással; az égitestek lelkei a tűz egy speciális fajtájából felépülő szupralunáris testekre viselnek gondot, amelyek semmitől sem szenvednek el hatást és nem szükséges táplálni őket, mivel nem csökkennek, nem válnak ki belőlük részek.⁴ Ebből következően az is-

teni lelkek teste nem pusztul el soha, hanem örökké léteznek, és így az isteni lelkek nem vesznek részt a lélekvándorlásban sem. Az emberi lelkek ezzel szemben szublnunáris testekre viselnek gondot, ez pedig több szempontból is gondot jelent. A szublnunáris testek több elemből állnak össze, amelyek csak meghatározott ideig képesek egységet alkotni. Emellett mivel a szublnunáris szféra eredendően állandó áramlásban van, különböző változásokon mennek keresztül és számos külső veszélyes hatás is fenyegeti őket.

De pontosabban miben is áll az előbb említett gond a lélek gondviselése során? Ha a léleknek nem kell külön figyelmet fordítani a testre, zavartalanul folytathatja a természetének megfelelő megismerést: az Értelem felé fordulva kontemplálhatja az ideákat. Ellenben, ha a testet folyamatosan külső és belső veszélyek fenyegetik, akkor a lélek kénytelen az érzékelhető világ felé fordulni. Kevésbé poétikusan fogalmazva ez azt jelenti, hogy az emberi lélekben aktualizálódni fog az érzékelőképesség (és az ehhez szorosan kapcsolódó egyéb képességek is, mint például a képzetalkotás és a kalkuláló gondolkodás), az isteni lelkekben viszont nem. Közelebbről, de még mindig vázlatosan vizsgálva a plótinosi érzékelélméletet, azt láthatjuk, hogy Plótinus két alapvető feltételhez köti az érzékelést. Először is, mivel a lélek lényege szerint nem az érzékelhető dolgok közé tartozik, ezért a hozzá tartozó testnek rendelkeznie kell érzékszervvel vagy – mint erről később még lesz szó – olyan testi diszpozícióval, amely képes az érzékszerv funkcióját ellátni, máskülönben egyáltalán nem képes az érzékelhető világgal kapcsolatba kerülni. Az érzékszerv tehát valamiképpen közvetítőként szolgál a test és a lélek között, így feloldva a plótinosi dualizmus jelentette szakadékot: az érzékszerv egyfelől képes fizikai hatások elszívására, másfelől arra is, hogy ezeket intelligibilis formákként kommunikálja a léleknek.⁵ Plótinus szerint azonban az érzékszerv szükséges, de nem elégséges feltétele az érzékelésnek: a Mindenségre vonatkozó érvelés segítségével mutatja be, hogy előfordulhat, hogy a test rendelkezik egy érzékszervvel, a lélek azonban mégsem érzékel.⁶ Ez a meglátás elsőre furcsának tűnhet, azonban rögtön érthetővé válik a második kritérium ismeretében, ami nem más, mint amiről korábban már szó volt: a testnek olyannak kell lennie, hogy a lélek csak nehézségek útján tudjon róla gondoskodni, amihez mindenképp kell az érzékelés. Másként fogalmazva, a második kritérium az érzékelés célokát adja meg, amely nélkül az érzékelés felesleges volna.⁷ A plótinosi érzékelélméletnek van egy további aspektusa, amely viszonylag jól ismert. Bár az érzékszervet ontológiailag egy köztes dolognak tekinti, Plótinus mégis éles különbséget tesz az érzékszerv hatáselszívódása (πάθος) és a lélek ítélete (κρίσις) között, amelyet az érzékszervet ért hatás alapján hoz meg a külső körülményről: Plótinus szerint egyedül az utóbbit tekinthetjük a tulajdonképpeni érzékelésnek.⁸ A lélek ítéletét úgy is leírhatjuk, mint amikor a testet ért hatás tudatossá válik a lélekben.⁹

Ezt a rövid áttekintést végezve még egy speciális, ám a témánk szempontjából messzemenőig releváns eset bemutatásával kell zárunk. Plótinus – a fentieknek első ránézésre ellentmondva – *A lélekkel kapcsolatos nehézségek II* egy helyén arról beszél, hogy az égitestek akcidentálisan (κατὰ συμβεβηκός) látnak, sőt hallanak is,¹⁰ és később is kiemeli, hogy az égitesteknek a látás mellett hallást is tulajdoníthatunk.¹¹

Jelen tanulmányban nincs lehetőségem részletesen elemezni ezt problémát,¹² azonban úgy gondolom, hogy nagyon határozott érvek szólnak amellett, hogy ebben az esetben ne valódi érzékelésről beszéljünk. Az ellentmondás feloldásához az segít hozzá, ha figyelembe vesszük az égitestek érzékeléséről szóló kijelentések kontextusát. Először is, Plótinus az égitestek hallását jól láthatóan az imák meghallgatására korlátozza (noha a látásukról semmi konkrétat nem mond, jó okunk van ezt is valamiképp az emberekkel való kapcsolatra értenünk). Plótinus az égitestek érzékelését a kozmikus szimpátián belül értelmezi. E szerint az elmélet szerint a világnak mint egyetlen tökéletes élőlénynek a része minden más dolog,¹³ és a meghatározott részei képesek szimpatetikus kapcsolatba lépni egymással és ezáltal távolról is hatást kifejteni egymásra. Csakhogy a szimpatetikus hatás kifejtése egyszerű automatizmus, nem pedig egy megfontolt, tudatos döntés eredménye. Vagyis amikor arról beszélünk, hogy az égitestek meghallgatják az imákat, voltaképpen arra a szimpatetikus hatásra gondolunk, amely az imádkozó és az adott égitest között kialakul. Az égitestek azonban nemcsak hogy nem tudatosan és szándékkal reagálnak az imákra, hanem már az ima „meghallgatása”, vagyis a tudatos érzékelés sem kell hozzá, mint azt Plótinus a vizsgálat konklúziójában maga is kiemeli.¹⁴ Az égitestek érzékelése tehát vagy pusztán ítélettel nem együttjáró, tudatosság nélküli érzékszervi hatás, vagy még inkább az imák és az asztrológia által képviselt szimpatetikus hatások metaforikus leírása.

Az általános lélekfilozófiai keret bemutatása után térjünk rá a Föld lelkére. A IV. 4. 22. fejezetében Plótinus először nem szorosan a Föld lelkének a vizsgálatával indít, hanem azzal, vajon a növényeknek saját vegetatív lelkük van-e, vagy ez a képesség a Földben lakozó lélekre vezethető vissza.¹⁵ Plátón ellentmondásosnak látszó megnyilatkozásaiból kiindulva¹⁶ Plótinus mellett hoz fel érveket, hogy a Földnek önálló lelke van, illetve azt veszi számba, hogy különböző megfigyelések alapján a Földnek milyen jellemzőire következtethetünk. A Földből kihajtó növények a bizonyítékok arra, hogy megvan benne a vegetatív képesség, a spontán generáció által belőle létrejövő számos állat (ζῷα) pedig azt támasztják alá, hogy maga is állat. Ha viszont ez a helyzet, folytatja Plótinus, akkor a Mindenségből ekkora részt birtokló állatként miért ne tulajdoníthatnánk neki értelmet, és tarthatnánk ekképp istennek?¹⁷ A folytatásban Plótinus a Föld lelkét az égitestek lelkével állítja egy sorba, valószínűleg ezzel is hangsúlyozva, hogy a Föld lelke isteni lélek. Az egy csoportba való sorolásuknál arra támaszkodik, hogy ha az égitestek homogén teste alkalmas lehet a lélek befogadására (annak ellenére, hogy nem rendelkeznek olyan organikus részekkel, mint amilyeneket a szublnunáris élőlényeknél megfigyelhetünk), akkor a Föld nem homogén teste erre még inkább alkalmas lehet, nincs okunk tehát azt gondolni, hogy nincs saját lelke, hanem egy másik lélek tartja össze mintegy kívülről.¹⁸ Az eddigi, viszonylag gyors következtetések sorozatában az elakadást a Föld érzékelése okozza. Plótinus ezen a ponton a Földet ugyanúgy az égitestek mellé teszi, ahogy az előbb, legalábbis a Föld érzékelésének kérdése rögtön az égitestek érzékelésének a kérdését is felveti.¹⁹ Így eljutottunk a legfőbb aporiáig: mik lehetnek a Földet ért érzékszervi hatások és mikről alkothat ítéletet?²⁰ Ez az aporia vezeti el Plótinost az érzékszerv és az érzékelés célokágának alapos tárgyalásához. Azt látjuk tehát, hogy a Föld érzékelésének a problémája az

értekezésben nem marginália, hanem valójában az érzékeléssel kapcsolatos általános kérdések kiindulópontja. A Föld lelkének és érzékelésének a vizsgálata egyfajta gyűrűs szerkezetet mutat: Plótinus innen indul el, és miután számos más, az érzékelést érintő apóriát megoldott, visszatér az eredeti témájához, hogy arról – a szükséges eredmények ismeretében – már ne csak aporetikusan, hanem konstruktívan nyilatkozzon.²¹ Ez a szerkezet magyarázza azt, hogy a két elemzésre kerülő fejezet az értekezésben egymástól távol esik (ezek a IV. 4. 22. és 26. fejezete), a kettő közötti részben tárgyalja ugyanis Plótinus többek között az érzékszerv szükségességét és az érzékelés célságát is (IV. 4. 23–25), amelyeket az előbb áttekintettünk.

Plótinus mielőtt visszatérne a Föld érzékelésére, röviden érinti az égitestek érzékelését – ez a kontextus, mint azt hamarosan látni fogjuk, megkerülhetetlen. Ekkor említi meg, hogy az égitestek „akcidentálisan” látnak és hallanak is, amivel azonban egy dilemmához jut el: ha ugyanis valóban meghallják az imádságokat, akkor arra emlékezniük is kell – ezt viszont Plótinus már megcáfolta az értekezés egy korábbi pontján;²² ha viszont nem hallgatják meg az imádságokat, akkor hogyan tehetnének jót? Plótinus egy mondatban azonnal feloldja a dilemmát (IV. 4. 26, 1–4): az imádságokról úgy szereznek tudomást, hogy mintegy összekapcsolódás és egy meghatározott diszpozíció révén illeszkednek a földi dolgokhoz, és így is hatnak; a mágusok mesterségében is minden az összekapcsolódásra irányul: ezek pedig a szimpatetikus módon (συμπαθῶς) következő erők révén történik.²³ A passzus egyértelműen a IV. 4. 30. fejezetétől tárgyalásra kerülő kozmikus szimpátiára utal, pontosabban arra, hogy ez fogja a megoldást jelenteni az előbbi dilemmára: az imák meghallgatása a kozmikus szimpátiának köszönhetően automatizmus, nem pedig tudatos érzékelés és mérlegelés eredménye. Ezt a részt később betoldott összefoglalónak tartva többen kirekesztették régebben, de Paul Henry és Hans-Rudolf Schwyzer összes kiadása eredetinek fogadja el, emiatt – bár különböző okokból magam is szimpatizálok a szakasz kirekesztésével – a továbbiakban autentikus szöveggént fogom kezelni.²⁴ Ezt követve jutunk el végre a Föld érzékeléséhez: ha ez így van – kérdezi Plótinus – miért ne tulajdoníthatnánk a Földnek is érzékelést?²⁵ A 26. fejezet további része végigveszi a Földnél mind az öt érzékelési modalitást, hogy vajon rendelkezik-e velük. A szöveg elég terjedelmes és bár a látást illetően kevésbé fogalmaz világosan (amit egy szövegromlás tovább nehezít), a többi érzékelés esetében elég egyértelműen ír arról, hogy a Föld rendelkezik velük.

Hosszúra nyúlt a bevezetés, azonban csak most tudjuk a Föld érzékelése jelentette problémát megfelelően pozícionálni. A plótinosi lélekfilozófia általános ismeretében már bizonyos előzetes elvárással fordulunk a Föld érzékelésének témája felé: mivel a Föld lelkét Plótinus isteni léleknek tekinti, nem lenne szabad, hogy az érzékelés képessége aktualizálódjon benne, hiszen ez elvonná a kontemplációtól, az isteni lélek egyedüli tevékenységétől. Ezt már csak azért is fontos hangsúlyozni, mert Plótinus éppen ebben az értekezésben, a IV. 4-ben dolgozza ki ezt a gondolatot a legalaposabban. Ennek ellenére a szöveg elég határozottan azt állítja, hogy a Föld érzékel. Így mi magunk kerültünk most apóriába, amelyből kétféleképpen juthatunk ki. Az első lehetőség, hogy vagy azt kell megmutatni, hogy Plótinus – az égitestekhez hasonlóan – nem az elsődleges



1. kép. Plótinus Raffaello *Az athéni iskola* című freskóján (1509–1511). Forrás: Wikimedia Commons

értelemben vett, vagyis tudatos érzékelésről beszél a Föld esetében, hanem legfeljebb pusztá hatáselszenvedésről. A másik lehetőség, hogy elfogadjuk, hogy a szövegben tudatos érzékelésről van szó, ebben az esetben viszont arra kell választ adni, hogy miként tekinthető továbbra is isteni léleknek a Föld lelke. A téma obskúrus jellege miatt valószínűleg ez a nehézség is hozzájárult ahhoz, hogy ezek a passzusok nem tartoznak az *Enneasok* legtöbbet elemzett részei közé, és nem tudok ennek az ellentmondásnak a feloldására tett komolyabb kísérletről.

Az előbbi dilemmából kiindulva úgy látom, hogy a Föld érzékelésével foglalkozó értelmezéseket két nagyobb csoportba lehet osztani, az alapján, hogy feltételeznek-e érzékelést a Földnél. Ennek megfelelően az első csoportba azokat sorolom, akik feltételeznek valamilyen érzékelést a Földnél, mint Paul Kalligas és Carlos Steel. Kalligas a kommentárjában csak egy rövid megjegyzést tesz erről. A későbbi fejezet passzusára hivatkozva (IV. 4. 26, 20–22) azt állítja, hogy nem feltétlenül kell szerv az érzékelőképesség meglétéhez, ahogy ezt a Föld esetében is láthatjuk: a Föld lelke, mint Kalligas fogalmaz „csupán egy szenvtelen és érdeklődést nem mutató megfigyelő, ahogy mi is semleges tanúi vagyunk az égi jelenségeknek”.²⁶ Steel

azt vizsgálja, hogy Proklos milyen nézetet képvisel *Timaios-kommentárjában* a Földdel mint a kozmosz centrumával (és a földdel mint elemmel) kapcsolatban, és ennek során jut el Plótinus Föld-felfogásához, amely Proklos nézeteinek fontos előzménye szerinte; Steel a szöveget ismertetve egyértelműen kijelenti, hogy a Föld érzékel Plótinus szerint, és Kalligas-hoz hasonlóan egy érzékszervek nélküli érzékelést feltételez nála.²⁷ A második csoportba azok tartoznak, akik szerint nem beszélhetünk tudatos érzékelésről a Föld esetében, mint Caluori, aki tudomásom szerint az eddigi leghosszabb elemzést szánta ennek a témának. Caluori a Föld lelkét – a saját átfogó értelmezési keretét szem előtt tartva – egyszerűen a többi isteni lélek közé sorolja. Caluori szerint a Föld lelkének az égitestek lelkéhez hasonlóan zavartalan, boldog élete van, amely a megszakítatlan kontemplációban áll – ez pedig nem engedi meg az érzékelést. Álláspontjának az egyik legfontosabb érve, hogy Plótinus az érzékelést illetően általában együtt említi a Földet és az égitesteket. Caluori röviden hozzáfűzi (valószínűleg kimondatlanul is reflektálva a Föld érzékelésével hosszan foglalkozó szakasszal), hogy attól, mert a Föld lelke rendelkezik az érzékelőképességgel, még nem jelenti azt, hogy bármikor is használná.²⁸ Ezen álláspont egy kifinomultabb verziójának tekinthetjük, hogy a Föld érzékelését az égitestek szimpatetikus hatásként értett érzékelésével rokonítjuk. Bár ennek a nézetnek nincsen kimondott képviselője, mégis nyugodtan kijelenthetjük, hogy Henry és Schwyzer, illetve a nyomukban Beutler és Theiler így értelmezte a Föld érzékelését.²⁹

A legutolsót kivéve az előbbi álláspontok mindegyikét problematikusnak tartom, mindenekelőtt azért, mert nem képesek megfelelő módon feloldani a korábban megfogalmazott dilemmát. Kalligas jegyzete az aporetikus 24. fejezethez íródott, ez pedig semmi olyat nem tartalmaz, amit Kalligas állít; még ha a későbbi IV. 4. 26-ot vesszük is figyelembe, ez az értelmezés igen elnagyoltnak tűnhet, ráadásul nyitva hagyja a kérdést, hogy miért tarthatjuk a Föld lelkét isteni léleknek, ha az érzékelhető világ felé fordul. Steel egyébiránt sokkal részletesebb bemutatásával hasonló a probléma: kiszakítja a Föld érzékelését Plótinus lélekfilozófiájának az egészéből és így nem képes választ adni arra, hogy ha más isteni lelkeknél Plótinus tagadja az érzékelés aktualizálódását, akkor miért engedi ezt meg a Föld esetében.³⁰ Ugyanakkor mind Kalligas, mind Steel értelmezésének van egy további gyenge pontja. Plótinus éppen a Föld érzékeléséhez csatlakozó aporiák során érvel amellel határozottan, hogy érzékszerv nélkül nem lehetséges érzékelés, vagyis igen komoly amnéziát kellene feltételeznünk, ha Plótinus mindezek után mégis érzékszerv nélküli érzékelésről beszélne, ráadásul a különböző modalitásoknak megfelelően. Caluori megközelítése az ellenkező véglet: a saját értelmezési keretére ügyelve alig szentel figyelmet a szövegnek. Abban ugyan igaza van, hogy a IV. 4. 22–26-ban többször egymás mellé kerül a Föld és az égitestek lelkei az érzékelés tárgyalása során, azonban nagyon furcsának tarthatjuk, hogy szemben az égitestekkel Plótinus egy egész fejezetet szentel a Föld érzékelésének, amely állítólag nem is aktualizálódik: miért akkor ez a hosszas vizsgálat?

Az utolsó álláspont viszont nagyobb figyelmet érdemel. Ez ugyanis a 26. fejezet elején olvasható szimpátiáról szóló összefoglaló révén kapcsolatot tud teremteni a csillagok érzékelése

és a Föld érzékelése között. Ez a rövid összefoglaló nemcsak feloldja a közvetlenül előtte lévő dilemmát, hanem egyúttal fontos lépés abban, hogy megválaszoljuk a Föld érzékelését: *ha ez így van*, miért ne tulajdoníthatnánk a Földnek érzékelést? A Föld érzékelését tehát ugyanúgy a szimpátia felől kell megértenünk, mint ahogy azt a többi égitest esetében tesszük. Továbbá ez az értelmezés a Föld érzékelésének 26. fejezetben található bemutatásánál is talál olyan leírást, amelyet plauzibilis összekötni a kozmikus szimpátiával:

*Semmi akadály, hogy amiatt is érzékeljen a Föld, hogy kedvezően rendezze mindazt, ami az emberekre vonatkozik, amennyire az emberek ügyei tőle függenek – mintegy szimpátia szerint (οἷον συμπαθῶς) rendezi kedvezően őket –, ahogy annak sincs, hogy meghallgassa az imádkozókat és a kérések felé forduljon, még ha nem is úgy, mint ahogy mi tesszük, és annak sincs akadály, hogy önmagára vonatkozóan más érzékelések hatásait is befogadja.*³¹

(IV. 4. 26, 12–17)

A kapcsolódási pontok egyértelműnek tűnnek. Az érzékelés a Föld esetében azért van, hogy jót tegyenek az emberekkel, hasonlóan az égitestek hatásához. A kozmikus szimpátia hátterében álló általános elmélet szerint ugyanis a világban lévő minden hatást jónak írhatunk le, csak annyiban tarthatjuk rossznak, amennyiben a hatás alanya az elégtelensége miatt nem képes befogadni a hatásból származó hasznot.³² Egy újabb közös pont, hogy Plótinus ugyancsak az égitestekhez hasonlóan a Földnél is az imákat teszi meg hallásának tárgyául. De talán legkonkrétabban az teremti meg a kapcsolatot, hogy a Föld mintegy szimpatetikus módon, szimpátia szerint (οἷον συμπαθῶς) tesz jót, amely *ad verbum* utal a szimpátiára, ahogy egyúttal a fejezet elején álló összefoglalóra is.³³ Első megközelítésben a szöveg alapján egyedül egyetlen dolog hozható föl ezzel az állásponttal szemben: Plótinus arról beszél, a Föld figyelmet fordít az imákra, jóvá hagyja őket (ἐπιτελεῖν εὐχαῖς), miközben az égitesteknél tagadta ugyanezt (οὐτε ἐπιτελεύσεις [...] προαιρετικὰς τινάς, IV. 4. 41, 3–4). Ez az ellentét azonban könnyen kivédhető, ha felidézzük, hogy Plótinus kvalifikálja ennek a módját: nem úgy történik, ahogy a mi esetünkben, vagyis nem antropomorf módon kell elképzelni, hanem a kozmikus szimpátia szerint.

Úgy gondolom, hogy ezt az értelmezést tarthatjuk messze a legerősebbnek, mivel egyszerre képes fenntartani a plótinosi lélekfilozófia konzisztenciáját, miközben a szöveget is figyelembe veszi. A továbbiakban ezzel szemben amellel fogok érvelni, hogy bármennyire is meggyőzőnek látszik ez az értelmezés, mégis jó okunk van elutasítani és tudatos érzékelést feltételezni a Földnél. Ennek során az érzékelés két alapvető feltételét fogom szem előtt tartani. Először bemutatom, hogy egyértelműen tudatos érzékelésről olvashatunk a Földnél, nem pusztán szimpatetikus hatásokról, ráadásul Plótinus szerint mind az öt modalitással rendelkezik – és ennek megfelelően mindegyiknél a megfelelő szervvel is. Másodszor azt fogom megmutatni, hogy szemben a többi isteni lélekkel a Földnél megvan az érzékelés céloksága is, vagyis külön a test felé forduló gondoskodás szüksége, ez azonban lényegileg eltér az emberi lelkek gondoskodásától. Ebből kiindulva végezetül a Föld lelkét a plótinosi lélekfilozófia konzisztenciája egésze fe-

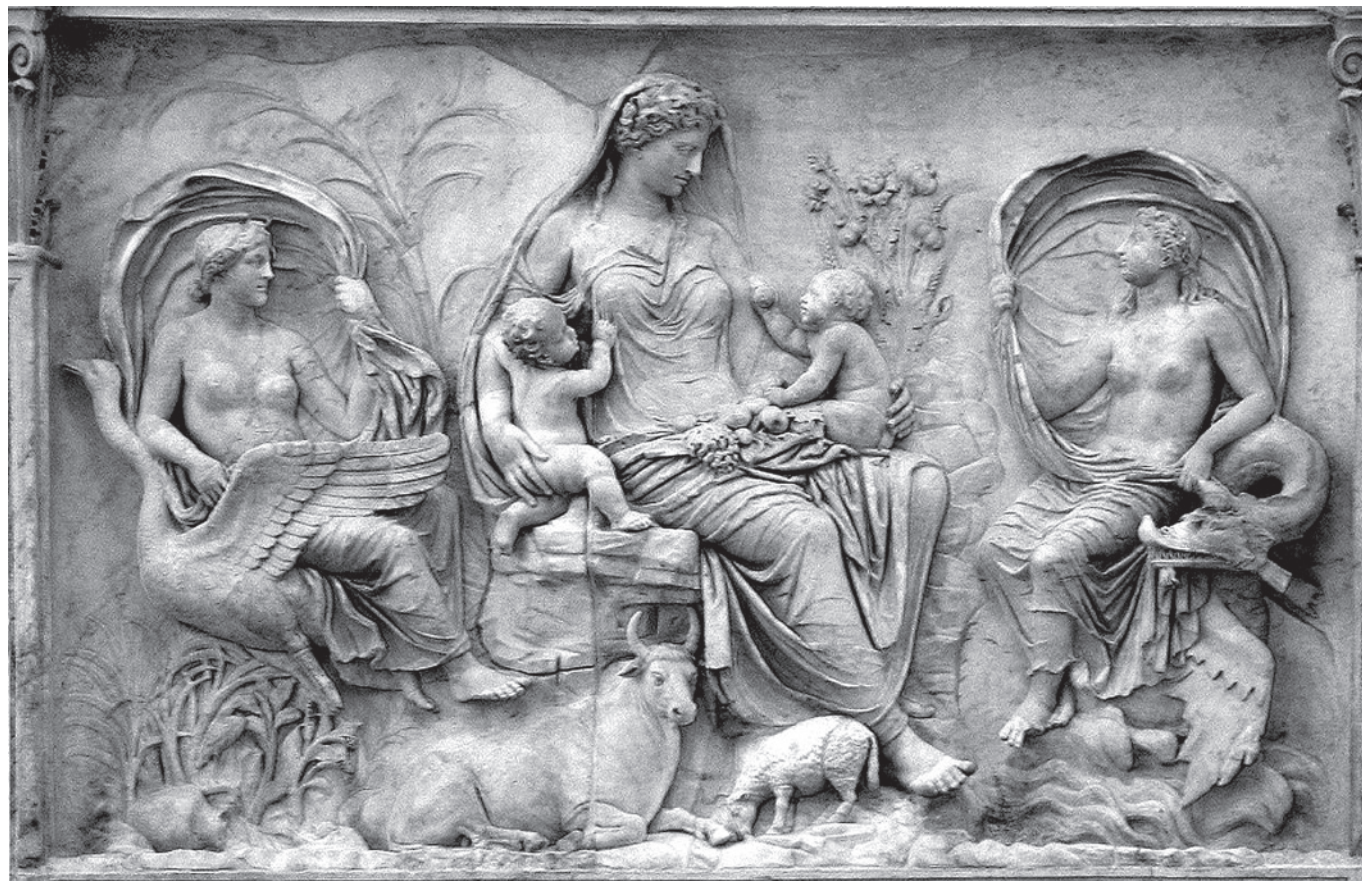
lől nézem meg, vagyis az érzékelés mellett hogyan lehet továbbra is isteni léleknek tartani.

Nézzük meg hát alaposabban a IV. 4 26. fejezetét. Könnyen megállapíthatjuk, hogy miként strukturálódik a szöveg: Plótinus a Földnél az érzékelési modalitásokat egyenként veszi végig, így nekünk is érdemes ezt követnünk:

1. *Tapintás* (26, 6–12). Plótinus elsőként ezt tulajdonítja a Földnek; egyik részével tudja tapintani a másik részét, az egészével a tüzet és más elemeket, miközben a vezérlő részéhez küldött érzékelése van (ἀναπαιμπομένης ἐπὶ τὸ ἡγούμενον τῆς αἰσθήσεως). Az érzékelései nem a kicsi dolgokról lesznek, hanem a nagyokról: a legnagyobb mozgások nem kerülhetik el a benne lévő lélek figyelmét.
2. *Hallás* (26, 12–17). Ezt a passzust teljes egészében idéztem korábban: Plótinus hallást is tulajdonít a Földnek, amelyek elsősorban az imákra irányulhatnak.
- 3–4. *Szaglás és (valószínűleg) ízlelés* (26, 17–20). Erről nagyon röviden olvashatunk csak. Plótinus mindkét modalitásra vonatkozóan felteszi a kérdést, de a válaszában csak a szaglásról beszél: a Föld lelke (a növényi) nedvekből eredő szagokat érzi, amelyek hozzájárulnak az élőlényekről való gondoskodáshoz, illetve a saját testének a fenntartásához (πρὸς ζῶων πρόνοιαν καὶ κατασκευὴν καὶ ἐπισκευὴν τοῦ σωματικοῦ αὐτῆς). Annak ellenére, hogy a válasz csak a szaglásra vonatkozik, valószínűleg mindkettő érzékelési modalitás fellelhető a Földnél.³⁴
5. *Látás* (26, 23–29). Ez a fejezet legnehezebben érthető része, amelyet egy szövegromlás is bonyolít. Egyértelműen a látás jelenti a legnagyobb kihívást, hiszen intuitíven is azt gondolhatjuk, hogy a látáshoz mindenképpen kell egy jól azonosítható szerv. Az *Enneasok*ban egyedül a szem felépítéséről tudunk meg valamit, ami csak tovább erősíti ezt az előfeltevésünket. A megoldást véleményem szerint ennek a szakasznak a felvezetése készíti elő. Ebben az általánosabb szinten mozgó részben arról olvashatunk, hogy nem kell a mieinkkel megegyező szerveket megkövetelnünk minden esetben, mivel ezek nem minden élőlény esetében ugyanolyanok, hiszen füle sincs mindegyiknek, mégis képes érzékelni a hangokat. Valószínűleg éppen ez alapján a megjegyzés alapján juthatott Kalligas és Steel arra az eddigi gondolatmenettől teljesen idegen következtetésre, hogy Plótinus itt az érzékszerv nélküli érzékelésről beszél. Ezzel szemben úgy gondolom, hogy ez a megjegyzés nem egy ilyen speciális érzékelésről szól, hanem az aristotelési *analogon*-gondolat adaptációjáról. Aristotelés szerint az élőlények különbözőségük ellenére is hasonló felépítést mutatnak, és ez magyarázza, hogy az élőlények eltérő formájú és anyagú szervei ugyanazt a funkciót láthatják el.³⁵ Plótinus itt erre a gondolatra hivatkozik, azonban csak az alapelvet említi meg, és – önmagához hűen – nem foglalkozik vele olyan részletességgel, mint amennyire kidolgozott az aristotelési filozófiában. Az viszont még a megjegyzés rövidsége ellenére is fontos, hogy miként adaptálja Plótinus az aristotelési *analogont*. Egyfelől korlátozza, mivel egyedül az érzékszervekre alkalmazza (máshol és mással kapcsolatban ez az elv nem jelenik meg). Másfelől radikálisan kitágítja saját látásmélete keretében. Plótinus

ugyanis minimalizálja azokat az elvárásokat, amelyeket a szem kapcsán megfogalmaz. A legtöbb helyen egyedül arról beszél, hogy a szem fényszerű (φωτοειδής),³⁶ az IV. 4-ben pedig még tovább megy az általánosításban, amikor pusztán az átlátszó jelleget (διαφανές) emeli ki mint a látáshoz szükséges testi diszpozíciót.³⁷ Ahhoz tehát, hogy valamit szemnek tekintsünk egy élőlénynél, Plótinusnál – szemben Aristotelés tudományos igényű leírásával – nem szükséges sem az, hogy egy adott elemből vagy elemek meghatározott keverékéből álljon, sem az, hogy egy meghatározott felépítéssel rendelkezzen, hanem elegendő pusztán az, hogy átlátszó. A fejezet legvégén pedig Plótinus éppen egy olyan dolgot azonosít a Föld esetében, amely rendelkezik az átlátszósággal: ez pedig a benne lévő *pneuma*. A szövegromlás ellenére is egyértelműnek tűnik ugyanis, hogy Plótinus ebben a szövegrészben kiemeli a *pneuma* és a vegetatív képesség szoros összefüggését (az utóbbi magától értetődően megvan a Földben), és mivel a *pneuma* átlátszó, mi több aktuálisan átlátszó annak köszönhetően, hogy megvilágítja az égbolt, ezért képes a Föld látni is.

Tegyük fel tehát most a leglényegesebb kérdést: valóban csak az égitesteknél látott szimpatetikus hatás értelmében vett érzékelésről lenne szó ebben a fejezetben? Már pusztán a szöveg fenti ismertetése alapján láthatjuk, hogy ennek számos dolog ellentmond. Míg Plótinus az égitesteknek csak látást és hallást tulajdonított, a Földnek már mind az öt érzéki modalitást. Plótinus vizsgálata meglepően aprólékos: mindegyiknek figyelmet szentel külön-külön, ráadásul a látásnál – amely esetében a legnehezebb elhinni, hogy a Föld rendelkezik vele – külön azonosítja a testi diszpozíciót, hogy elfogadhatóvá tegye álláspontját. Ezenfelül Plótinus nem sokkal később a Föld lelkéről szóló aporia összegzéseképpen expliciten állítja, hogy vegetatív képessége, érzékelőképessége és értelme is van.³⁸ Vajon mi célt szolgálhat az érzékek külön-külön történő azonosítása, valamint az érzékelőképesség megnevezése, ha az érzékelés a Földnél csupán egy soha nem aktivizálódó lelki képesség? Ennél jóval direkter érvet jelent, hogy a 26. fejezetben egyértelműen olyan terminusokkal találkozunk, amelyek a tudatos érzékelésre vonatkoznak. Plótinus már a Föld tapintásánál arról beszél, hogy van az irányító részhez küldött érzékelése,³⁹ míg az értekezés későbbi pontján pontosan ezt fogja tagadni az égitestek esetében.⁴⁰ Ha ott ez a leírás a tudatos érzékelés elutasítására utal és ezzel szemben a szimpátia öntudatlan automatizmusát emeli ki, akkor nincs okunk arra, hogy itt ne ugyanezen értelemben, csak ellenkező előjellel alkalmazzuk. Ugyancsak a tudatossághoz kötődik, amikor arról olvasunk, hogy mivel a Földben lélek van, a legnagyobb mozgások nem kerülnek el a figyelmét (μὴ λανθάνειν): ezt a kifejezést Plótinus lényegében mindig akkor használja, amikor valaminek nem vagyunk a tudatában, amikor valami elkerüli a lélek figyelmét.⁴¹ Az, ahogy Plótinus itt a Föld tapintásáról ír, párhuzamban áll azzal, amit máshol a nagyobb testű élőlényekről mond: minél nagyobb egy élőlény teste, annál több egy-egy részt érő hatás nem tudatosul, ahogy ezt például a bálnák esetében is látjuk.⁴² A dolog könnyen érthető: minél nagyobb egy élő test, annál kevesebb dolog veszélyeztetheti, mivel erősebb hatást kell kifejteniük ehhez. Ebből viszont megint csak az következik, hogy a Föld-



2. kép. Tellus (?) alakja az *Ara pacis Augustae*-n (Kr.e. 13–9). Forrás: Wikimedia Commons

nek vannak tudatos érzékelései, igaz – mint a legnagyobb testű érzékelő élőlény – csak a legnagyobb mozgásokra vonatkozóan, amelyek alatt Plótinos talán olyan jelenségeket érthet, mint a földrengés vagy a vulkánkitörés.

Mindezek után viszont mit kezdjünk a hallásról szóló részszel, amely látszólag tényleg egyértelműen a szimpatetikus hatásokra vonatkozik? Fontos tudnunk, hogy amikor Plótinos az imák meghallgatásánál kidolgozza a szimpatetikus hatások elméletét, annak erős teodiceai motivációja is van: az égitestek olykor a nem helyes kéréseket is teljesítik, ha viszont ezt tudatos meghallgatással és szándékos cselekvéssel magyarázzuk, nem tudjuk tovább fenntartani az istenséget megillető jóságot.⁴³ Elsőre tehát mintha Plótinos itt is már előzetesen sejtve a problémát magát a választ adja meg: ezt erősíti meg az imák említése a szövegben. Következésképp különbséget kell tennünk az érzékelések fajtái között: a tapintást például megengedhetjük, az imák meghallgatását viszont már nem, hanem ebben az esetben, akárcsak az égitesteknél, vagy egyszerű hatáselszenvedésként vagy metaforikus értelemben beszélhetünk csak érzékelésről. Azonban meglatásom szerint adható olyan értelmezés, amely szerint a Föld hallását ugyanolyan tudatos érzékelésnek tekinthetjük, mint az összes többi. Először is, Plótinos még csak nem is utal sehol a fejezetben a szimpátia-elmélet legfőbb motivációjára, a teodiceai problémára: az első sorokban csak az égitestek tudatos érzékelésének és emlékezetének kizárása miatt említi röviden a szimpátiát, de a Földnél sem kerül szóba a teodiceai probléma. Plótinos emellett nem egy kettős, pozitív és negatív hatásról beszél a Föld kapcsán, hanem egyedül ar-

ról, hogy jót tesz az emberekkel (εὖ τίθειτο). Más szóval a szöveg azt sugallja, hogy a Földnél mintha nem kellene az imák meghallgatásának azzal az ambivalenciájával számolni, amely megvan az égitesteknél: a Föld csak jót tud tenni. Másfelől viszont ennek az elfogadásához a „mintegy szimpatetikus módon” leírás is átértelmezést igényel. Csakhogy vegyük észre, hogy amikor ezt a szimpátiára értettük, már preconcepcióval álltunk a szöveghez. A fejezet nyitósoraiiban ugyanis arról olvastunk, hogy az ima és a mágia szimpatetikus módon működik (ταῦτα δὲ δυνάμειν ἐπομέναις συμπαθῶς), míg itt arról, hogy *mintegy* szimpatetikus (οἷον συμπαθῶς) tesz jót a Föld: mi szükség van erre a megszorításra, ha néhány mondattal korábban megszorítás nélkül lett ez bevezetve? Azt gondolom, hogy más fordítás is lehetséges: ha a szimpátiát emocionális értelemben vett együttérzésként értjük, és erre vonatkozik a megszorítás. A szimpátiának mindkét jelentése megtalálható az *Enneasok*ban: a korai *Vajon minden lélek egy-e?* (IV. 9 [8]) címmel ellátott értekezésében egymás mellett, de jól megkülönböztetve használja Plótinos a kettőt, ahol a kozmikus szimpátiára a mágia a példa.⁴⁴ Az együttérzés értelmében használt szimpátia, amely a lelkek között nyilvánul meg, még *A lélekkel kapcsolatos nehézségekben* is megjelenik.⁴⁵ A megszorítás így arra utalna, hogy a Föld úgy tesz velünk jót, mintha csak együttérezne velünk – arra, hogy miért fontos ez a rövid megjegyzés, még visszatérek. Végezetül van még egy tisztázandó dolog a hallásról szóló szakaszban, mégpedig a legutolsó sor, amely szerint önmagára vonatkozóan más érzékelésekben is elszenvedi a hatást (καὶ ταῖς ἄλλαις

αἰσθήσει παθητὴν εἶναι πρὸς αὐτήν). A sor nagyon nehezen érthető, de pusztán a hatás elszenvedésnek az említése miatt még nem lehet a felhasználni amellet érvként, hogy a szimpatetikus értelemben felfogott, nem pedig a tudatos hallás leírása lenne. Az sem tűnik megfelelőnek, ha úgy értenénk, mint ami arra a lehetőségre hívja föl a figyelmet, hogy a Föld másféle érzettárgyak befogadásra is képes: Plótinus eddig is ezt vizsgálta, ezután is ezt fogja, tehát sok értelme nem lenne ennek a közbevetésnek. Inkább abból induljunk ki, hogy a hatás befogadása magára a Földre vonatkozik: ez a kijelentés azzal áll szemben, hogy míg az imák meghallása az emberekre vonatkozott, vannak másféle „hallásai” is, amelyek viszont rá vonatkoznak. Így az „érzékelések” többes száma nem másfajta modalitásokra, hanem egyedül a hallásra és annak különböző aktusaira utal. Ha így értjük ezt a rövid szakaszt, az csak tovább támogatja azt a megközelítést, hogy a Föld hallása nem ugyanaz, mint az égitestek hallása.

A fentieket figyelembe véve úgy gondolom, hogy Plótinus szerint a Földnek valódi, vagyis tudatos érzékelései vannak. Azonban az elméletet ebben a formában még méltán érezzük hiányosnak. Igaz, hogy az aristotelési *analogon*-elv adaptációja segítségével Plótinus képes volt választ adni az érzékelés első alapfeltételére, az érzékszerv meglétére, ez viszont még mindig csak szükséges, de nem elégséges feltétele az érzékelésnek. Mi a helyzet tehát a másik alapfeltétellel, az érzékelés célokságával a Föld esetében: vajon úgy gondolja-e Plótinus, hogy a Föld lelkének – szemben a többi égitest lelkével – szüksége van az aktualizálódott érzékelésre, hogy gondoskodjon a testéről, és ha igen, miért? Vagy másképpen fogalmazva: olyan jellegű-e a Föld teste, amely indokolja, hogy a Föld lelke a kontemplációtól elfordulva felé fordítsa a figyelmét?

Úgy gondolom, hogy több okból is egyértelmű igennel kell felelnünk a fentiekre. Először is a IV. 4. 26 egyértelműen kijelenti a szaglást illetően, hogy hozzájárul az élőlényekről való gondoskodáshoz, illetve a *saját teste* fenntartásához (πρὸς ζῶν πρόνοιαν καὶ κατασκευὴν καὶ ἐπισκευὴν τοῦ σωματικοῦ αὐτῆς) de hasonló láthatunk a hallásnál is. De e mellett a rövid, igaz egyértelmű kijelentés mellett jóval általánosabb megfontolások is ugyanerre vezethetnek. Ne felejtkezzünk el arról, hogy a szublunáris szférát a különbözteti meg a szupralunáristól, hogy örökké áramlásban van: Plótinus *Az égbolt* (II. 1 [40]) címmel ellátott értekezésben ezt dolgozza ki részleteiben, amikor arra keresi a választ, hogy mi a magyarázat arra, hogy a Mindenség és a szupralunáris élőlények, vagyis az égitestek képesek numerikusan azonosak maradni (κατὰ τὸ τὸδε ἔχει τὸ αἶν), míg a szublunáris élőlények csak formájuk szerint (κατὰ τὸ εἶδος μόνον τὸ αἶν ἔχει). Ezt a tagolást követve – jóllehet a II. 1 nem érinti – a Föld mint élőlény nyilvánvalóan szublunáris élőlény, ami azt jelenti, hogy a teste ugyanolyan áramlásban van, mint a többi szublunáris élőlényé, így neki is ugyanúgy gondoskodnia kell a fenntartásáról. Ehhez kapcsolódik testi felépítése is: a Föld teste, szemben a csillagokéval, nem homogén, hanem mindenféle testből áll össze,⁴⁶ az összetett szublunáris testek pedig azért sem tudnak tartósan fennállni – ahogy azt ugyancsak megtudjuk a II. 1-ből – mivel az őket alkotó elemek különböző helyekre törekednek, így a kompozitum egy idő után felbomlik.⁴⁷ Ráadásul a Föld testét valószínűleg legnagyobb részben alkotó elemről, a földről Plótinus külön negatívan nyilatkozik: a „földszerűbb” testek irányítása sok-

kal nehezkesebb, ezért csak gondok között képesek gondoskodni róluk azok a lelkek, amelyek az inkarnáció során ilyenekbe jutottak (vagyis az emberi lelkek).⁴⁸ Mindez arra mutat tehát, hogy Föld teste igenis olyan, amely nem képes tartósan fennmaradni, hanem külön gondoskodást igényel. Csakhogy a Földre áll még egy további dolog is, ami nem a szublunáris, hanem a szupralunáris élőlényekkel kapcsolja össze, mégpedig a numerikus örökkévalóság. De miként képzeljük el ezt a szublunáris áramlás mellett? Úgy gondolom, hogy ennek a megválaszolásához ismét a kozmológiai értekezést kell elővennünk. A II. 1-ből megtudjuk, hogy a szublunáris szféra áramlása nincsen semmilyen kapcsolatban a szupralunáris szférával, az áramlása ezért egy zárt áramlásnak tekinthető. A zárt áramlás hipotézise Plótinus szerint önmagában nem kielégítő, mert bár a kozmosz egészének a numerikus örökkévalóságára magyarázatul szolgálhatna, a szupralunáris szféra és az égitestek numerikus örökkévalóságára külön már nem. Plótinus mindamellett hangsúlyozza az általa feltételezett zárt áramlásnál, hogy az elemek ugyanabban az alakban és mennyiségben maradnak meg.⁴⁹ Bár ez az elképzelés elégtelennek bizonyult arra, hogy megoldja a szupralunáris szféra részei numerikus örökkévalóságának a kérdését, a Föld esetében gyümölcsöző ebből kiindulni. Annak ellenére, hogy a Föld nem azonos a szublunáris szféra egészével, mégis valamiképpen bele kell értenünk a testébe a többi szublunáris elemet, mert csak a zárt áramlás elmélete képes választ adni arra, hogy miként lehetséges egyszerre a Földnél az, hogy szublunáris teste van és numerikusan örökkévaló. Ez a zárt áramlás másfelől arra is rávilágít, hogy a Föld lelkének a testéről való gondoskodását nem szabad az egyes élőlények analógiájára elképzelni. Azok esetében ugyanis mindig van egy külső dolog (akár az élelem, akár a veszély), amely kapcsolatban áll testük fenntartásával; továbbá mivel testük a szublunáris szféra egy része csak, ezért a testüket alkotó elemek végül szét fognak válni. A Föld esetében inkább arról van szó, hogy az áramlás ellenére fenntartsa a testének más elemeket is magában foglaló homeosztázisát, hasonlóan Lovelock Gaia-elméletéhez.⁵⁰ Ez viszont – Plótinus nyelvén lefordítva – már valódi gonddal járó gondoskodást jelent, amennyiben érzékelnünk kell, hogy hol és hogyan bomlott meg az egyensúly.

A Föld érzékeléséről szóló fejezet emellett rámutat még egy hasonlóságra a Gaia-elmélettel. Idézzük fel, amit az imént a szaglásról olvashattunk: a szaglás nemcsak a Föld saját teste fenntartásához járult hozzá, hanem a rajta lévő élőlényekről való gondoskodáshoz is. A hallásnál is ehhez hasonlóan két irányt láthatunk: egyrészt az imák meghallgatását (és az ebből eredő jótéteményeket), másrészt a saját magára vonatkozó érzékeléseket. A Föld tehát nemcsak a saját teste fenntartásáról gondoskodik, hanem gondot visel a rajta lévő élőlényekre is, jól tesz az emberekkel.⁵¹ Több forrásból is táplálkozhat ez az elképzelés. A legkézenfekvőbb a passzusban is hivatkozott *Timaios*. Plótinus általában nagyon szelektíven idézi a *Timaiost*, de általában Platón is: egyes részeket kihagyva az idézetből, az idézett részletet magát pedig kiszakítva a szöveg kontextusából. Ezt láthatjuk, amikor a *Timaios* hosszú Földről szóló mondatából⁵² egyedül a legvégét idézi.⁵³ Igaz, Plótinus ott csak azt szerette volna szemléltetni az idézettel, hogy Platón ellentmondásosan nyilatkozik arról, hogy van-e a Földnek lelke; azáltal viszont, hogy a szöveg jó részét kihagyja, nem szükséges számára, hogy olyan alapvető interpretációs kérdésekkel fog-

lalkozzon, amelyeket a szöveg egésze felvet, mint hogy a Föld vajon mozog-e, és ha igen, hogyan, vagy hogy miként is kell érteni, hogy „a nappal és az éjszaka őre”, amely kérdések elől a művet kommentáló Proklos nem térhet ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne a szöveg egészének a tudatában, amely a gondolatmenet más pontjain így is kifejti hatását. Azt gondolom, hogy ez történik most is: amikor Plótinus a Földnek a többi élőlényre irányuló gondoskodási szerepet szán, akkor az járhat a fejében, hogy a *Timaios* a Földet a táplálónknak, dajkáknak nevezi (τροφὸν [...] ἡμετέρων). De ugyancsak meríthet a széles körben elterjedt vallási képzetből, amely a Földet tápláló anyaként jeleníti meg, és amely mind a görög, mind a latin kultúrában megtalálható volt a kezdetektől.⁵⁴ Ez a vallási háttérű Földanya-képzet magyarázhatja azt is, hogy mintegy együttérzéssel fordul azok felé az élőlények felé, akikről gondoskodik.

Vagyuk számba az eddigieket. A szöveg alapján Plótinus nemcsak azt feltételezi, hogy a Föld rendelkezik mind az öt érzékszervi modalitással és valódi, tudatos érzékelései vannak, hanem azt is, hogy fellelhető nála az érzékelés céloksága: a lélekben aktualizálódnia kell az érzékelés képességének, hogy el tudja látnia a testéről való gondoskodást annak állapota miatt. A Föld lelkének gondoskodása viszont lényegileg eltér attól, ahogy az emberi lelkek végrehajtják ezt a feladatot, mivel a Föld lelke nem pusztán a saját testéről, hanem a rajta lévő élőlények testéről is gondoskodik. Csakhogy ezt az érzékelést elfogadva szembe kell néznünk a dilemma másik ágával: hogyan tekinthetjük továbbra is isteni léleknek? A megszakítatlan kontempláció volt ugyanis az egyik legfontosabb tulajdonság, amely az isteni lelkeket megkülönböztette a mi lelkünkétől: a mi lelkeink erre azért nem képesek, mert figyelmüket el kell fordítaniuk az intelligibilis tárgyakra az érzékelőképesség aktualizálódása miatt, hogy gondot viseljenek a testükre. Ha viszont a Föld lelke is érzékel, miben tér el a mi lelkünkétől? Márpedig Plótinus egyértelműen isteni léleknek tekinti a Föld lelkét: ezt nemcsak az mutatja, hogy az égitestekkel együtt említi a nyitófejezetben, hanem az érzékelést lezáró szakaszt kiegészítve azt írja, hogy „egy ilyen nem hitvány testhez tartozó léleknek gondolkodni is kell, úgyhogy isten is, mert teljesen jónak is kell lennie mindig a lelkének”.⁵⁵

Úgy vélem, hogy a dilemma feloldásához a kulcsot az adja meg, ahogy Plótinus általánosságban kvalifikálja a Föld érzékelését. Az egész hosszú aporia végén Plótinus összegzően elismétli addigi eredményeit: a Föld lelke rendelkezik vegetatív képességgel, érzékelőképességgel és értelemmel is (IV. 4. 27, 11–17). Ebben a rövid összefoglalóban a következőt olvashatjuk a Föld érzékelőképességéről:

[A]ztán hozzá tartozik az érzékelés, amely nincs már a testtel elkeveredve, hanem mint egy kocsin helyezkedik el rajta [...] ⁵⁶

(IV. 4. 27, 13–15)

A „testtel elkeveredett” (τῷ σώματι συμπεφυρμένην) leírás egyértelmű allúzió, a *Phaidón* egy szöveghelyére utal, ugyanakkor a kifejezés az egész kontextust felidéz. Sókratész azt a kérdést taglalja itt, hogy a lélek miként tehet szert a belátásra (φρόνησις) a halál előtt, amíg együtt van a testtel.⁵⁷ Sókratész először azt hangsúlyozza, hogy az érzékelés folyamato-

san hátráltatja a lelket a valódi létezők megismerésében, ezért – a lehetőségekhez mérten – a léleknek el kell utasítania az érzékelést és csak a gondolkodásra támaszkodni ennél a folyamathoz. Sókratész azonban az előbbi még egy további szemponttal is kiegészíti a testtől eredő negatív hatásokat. Hiába támaszkodnak a valódi filozófusok a legnagyobb mértékben a gondolkodásra, a belátás mégis elérhetetlen a földi életben, ameddig a lélek „egy ekkora rosszal”, vagyis a testtel van összekeveredve:⁵⁸ a test ellátása során a lelket különféle káros emóciók kerítik a hatalmukba (például szerelem, vágy, félelem stb.). A *Phaidón* szerint tehát a test negatív hatásai, amelyek lehetetlenné teszik a földi életben a valódi létezők megismerését, kétfélék: egyrészt kognitívak (az érzékelés hátráltatja a gondolkodást), másrészt emocionálisak (a lelket betöltik a negatív érzések). Plótinus lényegében a *Phaidón* gondolatait ismétli meg tömören *A lélek testekbe történő alászállása* (IV. 8 [6]) címmel ellátott értekezésében, amikor kifejezetten két negatív következményt említ, amelyeket az emberi léleknek el kell szenvednie inkarnált állapotában: a testtel való közössége egyrészt akadályozza az értelmi megismerésben, másrészt különféle káros érzésekkel tölti meg.⁵⁹ A IV. 8 passzusában még egyértelműbben megtalálhatjuk a kognitív és az emocionális aspektust, amelyek már a *Phaidón*-ban is ott voltak, és noha a szöveg nem mondja ki nyíltan, az első eset nyilvánvalóan az érzékelésre vonatkozik. Ezek – ahogy az kiderül a kontextusból – a nem tökéletes testről való gondoskodásból erednek, amely nehézségekkel jár együtt.

Az előbb idézett IV. 4. 27, 13–15-ban azonban az érzékelőképesség az, ami nincsen összekeveredve a testtel: de hogyan is értsük ezt? Annak ellenére, hogy az imént különválasztottuk a test általi negatív hatások kognitív és emocionális csoportjait, a kettő közel sem különíthető el ennyire élesen egymástól. A nem isteni lelkeknél a test szükségleteinek érzékelése ugyanis sohasem egy neutrális állapot, hanem mindig valamilyen emócióval jár együtt. Az érzékelés céloka felől nézve ez a gondolat kevésbé lesz meglepő: a test szükségleteit, táplálékát, vagy az őt fenyegető veszélyt érzékeli a lélek, és ez adja az érzékelésben meglévő emocionális töltetet. Nagyon jó példát kínál minderre a testről való gondoskodás paradigmikus esete, a vágy.⁶⁰ A vágy kiindulópontja az élő test, amelyben a különböző hiányállapotok folytán fájdalom lép fel, és valamilyen törekvés ennek a fájdalomnak a megszüntetésére. Plótinus a vágy kialakulását négy lépésben írja le: (i) az élő testben hiányállapot lép fel és valamilyen törekvés ennek a megszüntetésére (ii) a természet – melyet nagyjából a vegetatív lélekkel azonosíthatunk – megismeri a teljesértékű vágyat (τὴν τρᾶν ἑπιθυμίαν) (iii) az érzékelés megismeri a képzetet (iv) a racionális lélek dönt arról, hogy kielégítse-e a vágyat.⁶¹ A test törekvése vak lenne, ha a természet nem segítené: anyaként gondoskodik arról, hogy kielégítse a test igényeit, ezáltal valójában ő teszi teljes értékűvé a vágyat.⁶² Mindezzel egyidőben kialakul egy képzet is, amely alapján a racionális lélek meghatározza a cselekvést.⁶³ A testnek a már említett állapotait tehát önmagukban, a természet nélkül nem lehet vágnak tekinteni: a test csupán elő-vággal (προεπιθυμία, προθυμία) rendelkezik.⁶⁴ Két pontját érdemes kiemelni a leírásnak. Először is, az érzékelés és az emóció kialakulása párhuzamosan zajlik le, sőt igazából még azt is kétségesnek tarthatjuk, hogy egyáltalán különböző folyamatról van-e szó.⁶⁵ Másodszor, sokatmondó a természet

gondoskodási funkciójáról szóló hasonlat. Bár eredetileg a test és nem a természet szenvedett szükségletet és vágyakozott ennek a megszüntetésére, mégis azáltal, hogy fel akarja számolni a test szenvedését, átveszi az állapotát, és ezzel alakul ki a tulajdonképpeni vágy⁶⁶ – ahogy az anya is a magáénak érzi empátiájának köszönhetően a gyermeke szükségét. Ez utóbbi nem más, mint annak a megfogalmazása, hogy a test valamilyen emócióval tölti be a lelket a gondoskodási folyamat során.

Noha a vágy elemzése csak a természet szintjére korlátozva az érzelmeket, ezeknek nyilván valamiképp a lélek egészében, így a racionális lélekben is jelen kell lenniük, ahogy ez *Az erények* (I. 2 [12]) címmel ellátott etikai értekezésből egyértelműen kiderül. A mű egyik legfontosabb témája a megtisztulás folyamata (κάθαρσις), vagyis hogy a racionális lélek miként tudja függetleníteni magát a testtől és annak állapotait kísérő irracionális lelki képességektől. A megtisztulás leírásánál bukkan föl ismét a Plótinusnál ritka *Phaidónból* származó kifejezés.⁶⁷ A még rossz, vagyis (sem polgári, sem katartikus) erénnyel nem rendelkező lelket nevezi Plótinus a testtel összekeveredett léleknek, amelyek hasonló állapotba kerül, mint a test, illetve ugyanúgy vélekedik mindenben.⁶⁸ Figyelembe véve a vágy előbbi elméletét, ezeket a képszerű megfogalmazásokat arra vonatkoztathatjuk, hogy a lélek a gondoskodási feladata során nem képes a test állapotaitól távolságot tartani, hanem azokat sajátjainak tekinti. Amikor Plótinus a megtisztulás lehetséges mértékéről beszél, számba veszi azokat a dolgokat, amiktől a testtel összekeveredett léleknek függetlenednie kell: ezek közé tartozik például a test gyönyöre, fájdalma, vagy a test mellett az irracionális lélek működését is magában foglaló vágy, indulat és félelem.⁶⁹ A függetlenedés ebben az esetben azt jelenti, hogy a racionális lélek nem involválódik ezekben az alacsonyabb szinteken megjelenő állapotokban, hanem mentes marad ezektől a hatásoktól (πάντως μὴν ἀπαθὼς ἔχουσιν) – ez azonban nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy ne is érzékelné a különböző szükségből fakadó állapotokat. Másként fogalmazva: a megtisztult lélek anélkül érzékeli a teste állapotait és az ezekhez kapcsolódó működéseit az irracionális léleknek, hogy ezek bármilyen emocionális hatást fejtenének ki rá.

Úgy gondolom, a fenti szövegek segítségével megérthetjük, hogy miként képzei el Plótinus a Földnek „a testtel nem összekeveredett” érzékelését. A Föld lelke érzékeli teste szükségét, vagyis ha megbomlott a benne lévő homeosztázis, azonban ennek során nem keletkezik benne semmilyen érzélem, hanem képes mintegy külső szemlélőként tekinteni rá.⁷⁰ Ugyanez alkalmazható abban az esetben is, amikor a Föld a rajta lévő élőlények, mindenekelőtt az emberek igényeit érzékeli, ami

megmagyarázza, hogy miért tesz jót az emberekkel „mintegy együttérzően”. A kifejezés arra utal, hogy bár érzékeli a szükségleteiket, és úgy tesz jót, mint aki együttérzik velük, valójában ez nem felel meg az igazi együttérzésnek, mivel nem veszi át az adott igényhez tartozó érzelmeiket. Az érzékelőképesség tehát nem olyan formában van jelen a Földnél, mint nálunk. Másfelől azonban a Föld tagadhatatlanul nem felel meg az isteni lelkek legfontosabb kritériumának, a megszakítatlan kontempláció gyakorlásának, hiszen a testi szükség esetén el kell fordítania a figyelmét az intelligibilis tárgyakra az érzékelhetőkire. Fontos azonban kiemelni: Plótinus ugyan beszél arról, hogy a Földnek van értelme, amelyet az emberek Déméternek vagy Hestíanak neveznek,⁷¹ ez azonban még az emberi lelkekre is áll; arra viszont még utalást sem tesz sehol, hogy a Föld folyamatos kontemplációt folytatna, ami az eddigiekből nem is következik.⁷²

Összegezve a legfontosabb megállapításokat könnyebben levonhatjuk az általános következtetéseket. A Föld Plótinus szerint valóban érzékeli, ami érthető, hiszen a teste – a miénkhöz hasonlóan – ugyanúgy szubzunáris elemekből épül fel, ezért tökéletlensége miatt gondot kell rá viselnie. A Föld gondviselését azonban két dolog is megkülönbözteti a mi lelkünk gondviselésétől. Az első különbséget a Föld gondviselésének kettős irányultsága jelenti: a Föld nemcsak a saját testére, hanem a rajta lévő élőlényekre is gondot visel, különösen az emberekre. Úgy gondolom, hogy ennek a feltételezésében Plótinost a *Timaios* mellett legalább akkora mértékben befolyásolhatta a Föld mint *mater omnium* vallási elképzelése. A vallási dolgokban Plótinusra általában a racionalizáció jellemző (kiváló példa erre az égitestek látásának és hallásának ártértelemezése a szimpátia fogalmának segítségével), a Föld gondviselésénél azonban szokatlan módon éppen az ellenkezőjével találkozunk: egy vallási képzet befolyásolja reflektálatlanul a filozófiai gondolatmenetet – ezt a jelenséget Murray vagy Doddsot követve az öröklött konglomerátum (*inherited conglomerate*) hatásként írhatjuk le.⁷³ A második különbség még fontosabb. A Föld a gondviselési feladatát bármilyen emóciótól mentesen képes végrehajtani: Plótinus Földje egy együttérzéstől mentes anya. Noha Plótinus isteni lélekként hivatkozik rá, amiatt a jellemzője miatt, hogy a testről való gondviselés során aktualizálódik nála az érzékelés, már eleve megkülönbözteti az olyan isteni lelkektől, mint a Világlélek és az égitesteké. A Föld lelkét tehát egy „köztes” isteni léleknek érdemes tekintenünk, amely bár nem éri el a Világlélek és az égitestek lelkeinek tökéletességét, viszont velünk szemben az alacsonyabb kognitív képességét a lehető legkételetesebben használja.

Jegyzetek

A tanulmány az NKFI K 123839 számú pályázat támogatásával készült.

- 1 Eyjólfur Kjalar Emilsson hangsúlyozta először és a legmeggyőzőbben, hogy Plótinus álláspontja a test és a lélek viszonyáról igen közel áll az általunk is jól ismert karteziánus dualizmushoz, lásd Emilsson 1988, 145–148.
- 2 ψυχή πᾶσα παντὸς ἐπιμελεῖται τοῦ ἀψύχου (*Phaedr.* 246b6).
- 3 A lélek gondviselő tevékenységével legalaposabban Eusebius és Damian Caluori foglalkozik, lásd Caluori 2005; Caluori 2015, 51–61; Song 2009a, 95–106; Song 2009b. Caluori helyesen jegyzi meg, hogy a lélek lényeginek tekinthető gondviselő funkciója markánsan elkülöníti a plótinosi lélekfelfogást az aristotelésitől. Mindketten hangsúlyozzák, hogy a lélek gondviselése különböző szinteken nyilvánul meg: a világot irányító sors ugyanúgy ide sorolható, mint a lélekhez tartozó partikuláris test fenntartása. A továbbiakban a lélek gondviselési feladatát csak ez utóbbira korlátozva fogom használni.
- 4 II. 1. 7–8.
- 5 I. 1. 3, 3–8; IV. 4. 23., 1–43; IV. 5. 1, 3–13. Az érzékszerv közvetítő funkciójáról továbbra is Emilsson elemzése a legjobb, lásd Emilsson 1988, 63–93. Még azért lásd Hutchinson 2018, 89–90.
- 6 IV. 4. 24, 10–25, 8
- 7 IV. 4. 22, 28–32; IV. 4. 24, 1–9. Pace Kalligas, úgy gondolom, hogy az érzékelés célokági magyarázatának, vagyis hogy az érzékelés a fennmaradást szolgálja, nem találjuk nyomát a *Timaios*-ban, hanem a forrása sokkal inkább a peripatetikus hagyomány, amelyet Kalligas nem is említ, lásd Kalligas 2023, 99. Aristotelés a *De animában* (*DA* III. 12. 434a30 skk.) és erre visszautalva *De sensuban* (*Sens.* I. 436b8–437a3) is beszél az érzékelés célokáról. A legalapvetőbb érzékelés a tapintás, amellyel az élőlény testének rendelkeznie kell, ha meg akar menekülni az élőlény (*DA* III. 12. 434b11–14), továbbá az ezzel mindig együtt járó ízlelés. A többi három érzéknek már nem mindegyik állapotban kell meglennie, hanem csak egyesekben – mint a mozgással rendelkezőkben, mert ha fenn akarnak maradni, nemcsak érintés útján, hanem távolról is érzékelniük kell: a közegen keresztüli érzékeléseknek tehát ugyanúgy az elsődleges célokai az élőlény fennmaradása (*DA* III. 12. 434b26–27; *Sens.* I. 436b18–20). Alexandros – aki legalább annyira fontos peripatetikus forrás Plótinus számára, mint maga Aristotelés – lényegében ugyanezt a magyarázatot veszi át, bár *De animájában* nem teljesen azonos érvelést ad elő, mint Aristotelés (*De anima* 71, 26–72, 5; 92, 2–93, 24; *in Sens.* 10, 12–26). Nagyon fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy Plótinus platonista keretbe helyezi az eredeti aristoteléanus gondolatot: az érzékelés nem az élőlénynek mint kompozitumnak kell önmaga fenntartásához, hanem a léleknek a test fenntartásához.
- 8 III. 6. 1, 1 skk.; IV. 3. 3, 21–24; IV. 3. 26, 1–9; IV. 4. 22, 30–33; IV. 6. 2, 16–18. A megkülönböztetéshez és a lélek ítéletéhez mint tulajdonképpeni érzékeléshez lásd Emilsson 1988, 121–125, 141–145; Caluori 2015, 157 skk., Hutchinson 2018, 90–93. Arról a problémáról, hogy az ítélet a lélek különböző képességeihez is köthető, lásd Chiaradonna 2012, 200–204.
- 9 Emilsson nyomán a legtöbb esetben (meggyőzően), hogy Plótinus érzékelélmélete realista: a lélek az ítéletet nem az affekcióról hozza, hanem az affekció révén a külső tárgyról (tehát ez az, ami tudatosul a lélekben). Ehhez lásd Emilsson 1988, 143–145; Chiaradonna 2012, 194–195; Hutchinson 2018, 90–91.
- 10 IV. 4. 25, 13–14.
- 11 IV. 4. 30, 1–3.
- 12 A közeljövőben *Deo volente* majd megteszem.
- 13 IV. 4. 32. Az elmélet Platónra megy vissza (*Tim.* 30d1–31a1), de a sztoikusok is átveszik (pl. SVF II, 633–634). A kozmikus élőlény és szimpátia sztoikus háttéréről Plótinostól lásd Graeser 1972, 70–71.
- 14 IV. 4. 42, 1–8.
- 15 IV. 4. 22, 1–5.
- 16 Az ellentmondásban lévő passzusok: *Tim.* 36e és *Tim.* 40c2–3.
- 17 IV. 4. 22, 14–18.
- 18 IV. 4. 22, 20–27.
- 19 ἀλλὰ τὸ αἰσθάνεσθαι πῶς; πῶς γὰρ καὶ τὰ ἄστρο (IV. 4. 22, 27–28);
- 20 τίνα οὖν <τὰ> [Theiler] παθήματα γῆς, καὶ τίνων αἱ κρίσεις (IV. 4. 22, 32–33);
- 21 A IV. 3 – IV. 5 egésze – címéhez híven – különböző, sokszor egész rendszert alkotó nehézségek, azaz aporiák szerint szerveződik: az egyik aporia következik a másikból, és ezek sora adja ki a mű gondolatmenetét. A plótinosi aporiák remek elemzését adja Karmanolis 2018 (a IV. 3 – IV. 5-ről: 253 skk.).
- 22 IV. 4. 7–8.
- 23 γίνονται δὲ εὐχῶν γνώσεις κατὰ οἷον σύναψιν καὶ κατὰ τοιάνδε σχέσιν ἐναρμοζομένων, καὶ αἱ ποιήσεις οὕτως· καὶ ἐν ταῖς μάγων τέχναις εἰς τὸ συναφεῖς πᾶν· ταῦτα δὲ δυνάμεσιν ἐπομέναις συμπαθῶς (IV. 4. 26, 1–4).
- 24 Először Kleist vetette föl, hogy ezt a részt törölni kellene, mint ami nem volt eredetileg a szövegben. Szerinte Plótinus az égitestek érzékelésének a IV. 4. 30-ban felvetett problémájára a szimpátiát még nem említett, új megoldásként vezeti be; a szöveget így a Föld érzékelésével kéne folytatni, ahol a nyitókérdés (εἰ δὲ τοῦτο, διὰ τί οὐ καὶ τὴν γῆν αἰσθάνεσθαι δώσομεν; IV. 4. 26, 5–6) feltétele az égitestek érzékelésére utal vissza, lásd Kleist 1883, 96–97. Müller, Kleistot idézve csak nem teljesen, ugyancsak a törlést fogadja el, lásd Müller 1915, 47. Henry és Schwyzert megtartja a szöveget, mivel Plótinus saját utólagos betoldása valószínűtlen, ráadásul szerintük a IV. 4. 30, 3, de már a IV. 4. 26, 14 skk. (ez utóbbit Kleist egyébként hasonlóképpen törli) is arra mutat, hogy Plótinus a téma egy korábbi említésére gondol. Emellett szerintük, ha figyelembe vesszük a Föld érzékelését bevezető szakaszt, a törlés esetén az ottani feltétel az emlékezetre utalna, ami nem lenne logikus; a feltétel helyett a szimpatetikus érzékelésre utal, amely a 26. fejezetben a Föld érzékelését is leírja. Harder ellenében Beutler és Theiler is a szöveg megtartását fogadja el, lásd HBT *ad loc.*
- 25 εἰ δὲ τοῦτο, διὰ τί οὐ καὶ τὴν γῆν αἰσθάνεσθαι δώσομεν (IV. 4. 26, 5–6);
- 26 Kalligas 2023, 98. A hozzánk való hasonlítás kapcsán Kalligas az *Epinomis* egy helyére utal (*Epin.* 986c5–d4), amit nem értem, hogy miért tesz: az ott szereplő Athéni éppen arról beszél, hogy milyen csodálattal és pozitív érzéssel jár az égi jelenségek megfigyelése.
- 27 Steel 2009, 267–270.
- 28 Caluori 2015, 125–128; 132–133.
- 29 Ehhez lásd HBT IIb, 523–524. Ez az álláspont valójában a saját rekonstrukcióm: mind Henryt és Schwyzert, mind Beutlert és Theilert nem a Föld érzékelése érdekli, hanem szövegkritikai kérdések, mindenekelőtt az, hogy a már említett összefoglaló szakasz megtartása mellett érveljenek. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy az az érvük, hogy a Föld érzékelését tárgyaló passzus kezdetén „ha ez így van” (εἰ δὲ τοῦτο, IV. 4. 26, 5) szorosan az összefoglaló szakaszra utal, és ezáltal a szimpátia általi érzékelésre, mégis lehetővé teszi, hogy részletesebb koherens álláspontot alkossunk meg.

- 30 A méltányosság kedvéért ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy tanulmányának a fő témája Proklos, és Plótinosz csak mint a proklosi felfogás előzménye érdekli Steelt.
- 31 κωλύει δ' οὐδὲν καὶ διὰ τοῦτο τὸ αἰσθάνεσθαι γίνεσθαι, ἵνα εὖ τίθοιτο τὰ πρὸς ἀνθρώπους, ὅσον εἰς αὐτὴν τὰ ἀνθρώπων ἀνάκειται – εὖ τίθοιτο δὲ οἷον συμπαθῶς – καὶ ἀκούειν δὲ εὐχομένων καὶ ἐπινεύειν εὐχαῖς οὐχ ὅν ἡμεῖς τρόπον, καὶ ταῖς ἄλλαις αἰσθήσεσι παθητὴν εἶναι πρὸς αὐτήν. (A tanulmányban szereplő fordítások a sajátjaim – G. Á.)
- 32 IV. 4. 32, 39–44.
- 33 ταῦτα δὲ δυνάμειν ἐπομέναις συμπαθῶς (IV. 4. 26, 4). Feltehetően ezért is akarta a bevezetővel együtt Kleist törölni a 14–15. sorban lévő közbeszúrás (εὖ τίθοιτο δὲ οἷον συμπαθῶς), Kleist 1883, 97.
- 34 Amint azt már megjegyeztem, az érzékelés célokságában Plótinosz az arisztotelianus érzékelésméletre épít, amelyben a legalapvetőbb érzék a tapintás, és ehhez szorosan kapcsolódik az ízlelés: az első az élőlény védekezéséhez, a másik pedig a táplálkozásához kötődik (Aristotelész *DA* 12. 434b10–22, aphrodisiasi Alexandros *DA* 59, 20–21; 93, 3–5). Ezzel szemben Plótinosz – a kevés erre vonatkozó szöveghelyen – a szaglást és az ízlelést köti össze. A IV. 4. 25, 11–13-ban ezeknek az érzékeknek ugyanaz a tárgya, a nedvek (χυμῶν), hasonlóan a fenti passzushoz; a IV. 6. 2, 16–18-ban pedig Plótinosz a működésükben állapít meg azonosságot, szembeállítva őket a látással és a hallással. (A két érzék közeli kapcsolatát egyébként a tapasztalatunk is megerősíti.) Ez alapján úgy gondolom, hogy bár a kérdés után csak az egyikről ír Plótinosz, nyugodtan vonatkoztathatjuk mindkettőre.
- 35 Az arisztotelési *analogon* gondolata általános a biológiai és a fiziológiai műveiben. Azok az állatok, amelyek csak többletben (καθ' ὑπεροχήν) különböznek egymástól, egy csoportba tartoznak, de amelyek (egymás között) analógiával rendelkeznek (ὅσα δ' ἔχει τὸ ἀνάλογον), azok különböző csoportba tartoznak. Az elsőre példák a madarak, amelyeknél a tollak csak hosszban térnek el, míg másodikkra a madarak és a halak: a madarak tollának a halaknál a pikkely felel meg. Az *analogon* ugyanakkor sok esetben ugyanaz, például a láb a mozgás szerveként szolgál a vértelen és a vérrel rendelkező állatoknál is (*PA* I. 4. 644a12–23, még lásd *PA* I. 5. 645b3–b22). Talán a legfontosabb példa az *analogon* az állatoknál, hogy a vérrel nem rendelkező állatokban is található valami, ami megfelel a vérnek mint végső tápláléknak és a szívnek mint központi szervnek, ahonnan az érzékelés kezdetét veszi (például *Juv.* 468b28–469a2, 469b3–b17; *PA* II.1. 647a24–a33).
- 36 I. 6. 9, 31; II. 4. 5, 10; V. 5. 7, 22–30; VI. 7. 1, 2.
- 37 IV. 4. 24, 36–39.
- 38 IV. 4. 27, 11–17.
- 39 ἀναπεμπομένης ἐπὶ τὸ ἡγούμενον τῆς αἰσθήσεως, IV. 4. 26, 7–8.
- 40 διὰ τοῦτο δεῖσει τοῖς ἄστροις [...] οὕτε αἰσθήσεων ἀναπεμπομένων, IV. 4. 42, 1–3.
- 41 Például I. 4. 9–11; IV. 3. 31, 14–15; IV. 4. 25, 5–7; IV. 9. 5, 14–15.
- 42 IV. 9. 2, 13–18.
- 43 IV. 4. 31, 48–58.
- 44 IV. 9. 3, 1–9.
- 45 IV. 3. 8, 1–4. A szimpátia fenti értelmeinek az elkülönítéséről részletesebben, lásd Emilsson 2015, 40–43.
- 46 καίτοι ἡ γῆ ποικιλιώτερον καὶ ἐκ πάντων τῶν σωμάτων IV. 4. 22, 24–25.
- 47 II. 1. 5, 10–11; IV. 8. 2, 6–10.
- 48 τὰ γεωδέστερα σώματα (IV. 3. 15, 1 skk.); τὸ γεηρόν (II. 2. 2, 18–19; IV. 3. 17, 6–8).
- 49 II.1.3, 2–12.
- 50 Lovelock több formában adta elő az elméletét, legismertebb összefoglalását lásd Lovelock 1987. Dillon és Blumenthal is felhívja a Föld tapintása kapcsán a figyelmet arra a hasonlóságra, amely Plótinosz leírása és Lovelock elmélete között fennáll, de nem köti össze a szublanáris szféra fluxusával, lásd Dillon–Blumenthal 2015, 403–404. Baltzly részletesen összehasonlítja Lovelock Gaia-elméletét és Proklos kozmoszának az önérzékelését. Proklosnál a kozmosz önérzékelése statikus, mivel az ugyancsak statikus intelligibilis megismerést imitálva az érzékelhető dolgok lényegét ragadja meg. Lovelock Gaiája kibernetikus rendszerként monitorozza a dolgok állását és hat rájuk, hogy elérje az optimális állapotot, ez a folyamat pedig dinamikusnak tekinthető. (Baltzly ezt a monitorozást nevezi érzékelésnek, mivel egy intencionális állapotként írható le – amennyiben egy Dretske vagy Dennett által képviselt elméletet fogadunk el, ahol az intencionalitás megelőzi a tudatosságot.) Részletesen lásd Baltzly 2009, 278–284. Ugyanakkor más szempontból közelebb áll Lovelock elképzeléséhez a plótinosi Föld érzékelése, mivel szublanáris testként folyamatos változásnak van kitéve, így ténylegesen fenn kell tartania egy optimális állapotot. Azonban Dillon–Blumenthal párhuzamával szemben én csak a homeosztázis fenntartását illetően beszélnék a két elmélet párhuzamáról. Míg a plótinosi Föld egy valódi élőlény tudatos érzékeléssel (ráadásul értelemmel is rendelkezik), addig Lovelock hangsúlyozza, hogy Gaia a bioszféra önszabályozó egysége, amely kiterjed a fizikai és kémiai környezet szabályozására is, de nem egy élőlény, még akkor sem, ha sokszor így beszél róla.
- 51 Kleist hasonló következtetésre jut, mint én, amikor azt állítja, hogy a Föld érzékelése arra a célra irányul, hogy rólunk, emberekről gondoskodjon, lásd Kleist 1883, 97. Viszont amennyire látom, Kleist nem foglalkozik azzal, hogy a Földnek ez a gondoskodása saját magára is irányul, ahogy azzal sem, hogy miként tekinthető akkor a Föld lelke továbbra is isteni léleknek.
- 52 *Tim.* 40b8–c3.
- 53 IV. 4. 22, 8–9.
- 54 A Földanya képzetének a részletesebb tárgyalásához a görög és a római kultúrában, lásd Dieterich 1915.
- 55 καὶ δὴ καὶ νοεῖν ψυχὴν οὐ φαύλου σώματος εἶναι, ὥστε καὶ θεὸν εἶναι πάντως γὰρ καὶ ἀγαθὴν δεῖ αἰετὴν ψυχὴν εἶναι (IV. 4. 26, 29–31).
- 56 εἶτα τὴν τοῦ αἰσθητικοῦ φύσιν οὐκέτι τῷ σώματι συμπεφυρμένην, [*Phaed.* 66b5] ἐποχουμένην δέ [...].
- 57 *Phaed.* 65b9 skk.
- 58 ἕως ἂν [...] συμπεφυρμένη ᾗ ἡμῶν ἡ ψυχὴ μετὰ τοιούτου κακοῦ (*Phaed.* 66b5–6).
- 59 IV. 8. 2, 42 skk.
- 60 Jelen tanulmányban nincs lehetőség arra, hogy részletesen tárgyaljam a vágy (és a vele nagyjából párhuzamba állítható indulat) plótinosi elméletét, a legkimerítőbb elemzése Emilssonnál található (1998, 342–350). A témához még lásd Karfik 2014, 121–122; Noble 2016, 266–272; Hutchinson 2018, 80–81.
- 61 IV. 4. 20, 3–20.
- 62 IV. 4. 20, 29–33.
- 63 IV. 4. 20, 17–19; 28–31.
- 64 Noble szerint is a testhez tartozik az elő-vágy, míg a teljes értékű vágy a természethez tartozik (Noble 2016, 270–271).
- 65 A szöveg alapján elsőre úgy tűnik, hogy a vágy természet általi artikulációja és az érzékelés két eltérő folyamat (ez Emilsson álláspontja), azonban valószínűbbnek vélem, hogy ez ugyanannak a folyamatnak a két oldala (a vágy artikulálásával együtt jár annak érzékelése is), részletesebben lásd Emilsson 1998, 346–347; Guba 2024, 10–11.
- 66 IV. 4. 20, 29–36.
- 67 A kifejezés összesen háromszor szerepel az *Enneasok*ban: a fenti két passzus mellett még az I. 6. 5, 34-ben találkozunk vele.
- 68 ἡ ἐπειδὴ κακὴ μὲν ἐστὶν ἡ ψυχὴ συμπεφυρμένη τῷ σώματι καὶ ὁμοπαθὴς γινομένη αὐτῷ καὶ πάντα συνδοξάζουσα (I. 2. 3, 11–13).
- 69 I. 2. 5, 1–24.

- 70 Ennyiben tehát egyetértek Kalligasszal, amikor a Földet együtt-
érzéstől mentes szemlélként írja le.
- 71 IV. 4. 27, 15–17.
- 72 Caluori talán legjobb érve álláspontja mellett, hogy Plótinus az
aporia elején valóban egymás mellé helyezi az égitestek és a Föld
lelkét (IV. 4. 22, 9; 19–28; 39–41). Azonban szerintem még ez sem
mutatja meggyőzően, hogy a Föld lelke az égitestekhez hasonlóan
nem érzékel. A közös említések egy aporetikus részben találhatók
és arra vonatkoznak, hogy a Föld is élőlénynek tekinthető, amely-
nek saját lelke van – ami viszont kérdéses lesz, az az érzékelésük.

Amit a 25. fejezettől kezdődő konstruktív részben olvashatunk, in-
kább azt erősíti meg, hogy az isteni lelkek érzékelése nem ugyan-
úgy van leírva: a Világlélek egyáltalán nem érzékel, az égitestek
csak *kata symbebékos* látnak és hallnak (amiről később kiderül,
hogy ugyanúgy nem érzékelés, mint a Világléleké), a Föld pedig
valóban mind az öt érzékét használja, de a testtel nem összekeve-
redve.

- 73 Az öröklött konglomerátum fogalmáról és arról, hogy miként be-
folyásolhatja az antik filozófusokat, lásd Murray 1946, 55–86;
Dodds 2002, 143 skk.

Bibliográfia

Fordítások, szövegkiadások

- Harder, R. – Beutler, R. – Theiler, W. (szerk.) 1956–1971. *Plotins
Schriften*. (6 Bände in 12 Teilbänden) Hamburg. (HBT)
- Henry, P. – Schwyzer, H.-R. (szerk.) 1951–1973. *Plotini Opera I–III*.
Paris–Bruxelles. (*editio maior*)
- Henry, P. – Schwyzer, H.-R. (szerk.) 1964–1983. *Plotini Opera I–III*.
Oxford. (*editio minor*)

Szakirodalom

- Baltzly, D. 2009. „Gaia Gets to Know Herself: Proclus on the World’s
Self-Perception”: *Phronesis* 54/3, 261–285. <https://doi.org/10.1163/156852809X441331>
- Caluori, D. 2005. „The Essential Functions of a Plotinian Soul”: *Rhi-
zai* 2, 75–93.
- Caluori, D. 2015. *Plotinus on the Soul*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316226681>
- Dietrich, A. 1915. *Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion*
(2. kiad.). Leipzig–Berlin.
- Dillon, J. M – Blumenthal, H. J. 2015. *Plotinus: Ennead IV.3 –
IV.4.29. Problems Concerning the Soul. Translation, Introduction,
Commentary*. Las Vegas – Zurich – Athens, 2015.
- Dodds, E. R. 2002. *A görögség és az irracionális*. Ford. Hajdu P.
Budapest (eredetileg: *The Greeks and the Irrational*. Berkeley,
1951). <https://doi.org/10.1525/9780520931275>
- Emilsson, E. K. 1988. *Plotinus on Sense-Perception: A Philosophical
Study*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511720017>
- Emilsson, E. K. 1998. „Plotinus on Emotions”: J. Sihvla – T. Engberg-
Pedersen (szerk.): *The Emotions in Hellenistic Philosophy*. Dord-
recht, 339–363. https://doi.org/10.1007/978-94-015-9082-2_12
- Emilsson, E. K. 2015. „Plotinus on Sympatheia”: E. Schliesser (szerk.):
Sympathy: A History. Oxford, 36–60. <https://doi.org/10.1093/acp-rof:oso/9780199928873.003.0003>

- Guba, Á. 2024. „Problems of the lower soul in Plotinus: Defining
its powers and its origin”: *Acta Antiqua* 64/1, 3–25. <https://doi.org/10.1556/068.2024.00134>
- Graeser, A. 1972. *Plotinus and the Stoics*. Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004320437>
- Hutchinson, D. M. 2018. *Plotinus on Consciousness*. Cambridge.
<https://doi.org/10.1017/9781108344104>
- Kalligas, P. 2023. *The Enneads of Plotinus. A Commentary. Volume 2*.
Transl. by N. Koutras. Princeton–Oxford. <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691158266.001.0001>
- Kleist, H. v. 1883. *Plotinische Studien*. Heidelberg.
- Lovelock, J. E. 1987. *Gaia. A földi élet egy új nézőpontból*. Ford. ifj.
Árkos A. Budapest (eredetileg: *Gaia. A New Look at Life on Earth*.
Oxford, 1979).
- Murray, G. 1946. „Prolegomena to the Study of Ancient Philosophy”:
G. Murray: *Greek Studies*. Oxford, 65–86.
- Müller, H. F. 1915. „Glosse und Dittographien in den *Enneaden*
des Plotinos”: *Rheinisches Museum für Philologie* 70, 42–55.
- Noble, C. I. 2016. „Plotinus’ Unaffected Soul”: *Oxford Studies in
Ancient Philosophy* 51, 231–281. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198795797.003.0007>
- Song, E. 2009a. *Aufstieg und Abstieg der Seele. Diesseitigkeit und
Jenseitigkeit in Plotins Ethik der Sorge*. Göttingen. <https://doi.org/10.13109/9783666252907>
- Song, E. 2009b. „Die Providentielle Sorge der Seele um den Kör-
per bei Plotin”: *Philologus* 153, 159–172. <https://doi.org/10.1524/phil.2009.0010>
- Steel, C. 2009. „The Divine Earth: Proclus on *Timaeus* 40BC”: R.
Chiaradonna. – F. Trabattoni (szerk.): *Physics and Philosophy of
Nature in Greek Neoplatonism*. Leiden–Boston, 279–281. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004173804.i-322.68>